

18. *Xramov, Yu. O.* (2008). Naukovi shkoly` v` NAN Ukrayiny` [Academic Schools in the NAS of Ukraine]. *Nauka ta naukoznavstvo*, 4, 122–133. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/49107/15-KhramovNEW.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).
19. *Yanin, V. A.* (2018). L. S. Lebedyanskyj: uchasť u stvorenni vantazhnogo parovozu seriyi FD [L. S. Lebedyanskyi: participation in the creation of the FD series freight steam locomotive]. *Istoriya nauky` i teknyky`*, tom 8, 1 (12), 107–116. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/229566633.pdf> (in Ukrainian).
20. *Zaveryushhenko, M. P.* (2022). Organizacijna diyal`nist` profesora P. M. Muxachova (1861–1935 rr.) [Professor P. M. Mukhachov Organizational activities (1861–1935)]. *Avtomaty`zaciya, elektronika, informacijno-vy`miryval`ni tekhnologii: osvita, nauka, prakty`ka: materialy` 4-yi Mizhnar. nauk.-texn. konf., 1–2 grudnya 2022 r. / red. kol.: P. O. Kachanov ta in. Kharkiv: NTU «KHPI»*, 184–185 (in Ukrainian).
21. *Zaveryushhenko, M. P.* (2022). Vnesok profesora P. M. Muxachova v rozvy`tok teoriiy parovozobuduvannya [The contribution of Professor P. M. Mukhachov (1861–1935) to the development of the theory locomotive building in Ukraine]. *Informacijni tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnologiya, osvita, zdorov`ya: tezy` dopovidej XXX mizhnarodnoyi naukovoprakty`chnoyi konferenciyi MicroCAD-2022, 19–21 zhovtnya 2022 r. / za red. prof. Sokola Ye. I. Xarkiv: NTU «XHPI»*, p. 7 (in Ukrainian).
22. *Zerbino, D. D.* (2001). Naukova shkola: lider i uchni (nova koncepciya) [Scientific school: leader and students (new concept)]. L`viv: Yevrosvit, 208 p. (in Ukrainian).
23. *Zhury`lo, D. Yu. Kabachek, V V., Ky`ry`chenko, O. O.* (2022). Naukovo-pedagogichna diyal`nist` Petra Muxachova v 1887–1935 rr. [Scientific and pedagogical activity Pyotr Mukhachev in 1887–1935]. *Istoriya nauky` i biografiy`ka*, 1, 170–191. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2022-1/09.pdf> (in Ukrainian).

Received 21.07.2023

Received in revised form 22.09.2023

Accepted 05.10.2023

DOI: 10.15421/272325

УДК: 001

***В. І. Онопрієнко, **В. С. Савчук**

*ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу і історії науки імені Г. М. Доброва НАН України», Київ, Україна

**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ПРОЄКТ ВЕРНАДСЬКОГО «УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК»:

до 160-річчя від дня народження академіка В. І. Вернадського

E-mail: valonopr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0761-4075>

E-mail: varfolomey44@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6324-7567>

Анотація. Розглянуто організаційне становлення української академічної науки в 1918 р. Предмет дослідження – проєкт В. І. Вернадського «Українська академія наук». Показано комплексність цього проєкту, його інноваційні складники, зокрема значне організаційне розширення природознавчих досліджень. Акцентовано на передбаченні в проєкті необхідності організаційних засад досліджень у сфері прикладних наук. Враховано досвід досліджень зазначеного питання в сучасній українській історіографії. Водночас звернуто увагу на суперечливість поглядів В. І. Вернадського щодо національного характеру розвит-

ку української науки. Зазначено, що концепція В. І. Вернадського розбудови Української академії наук була значно ширшою і багатшою за концепцію, запропоновану М. С. Грушевським. Розкрито деякі деталі дискусії В. І. Вернадського та М. С. Грушевського з цього приводу. Показано, що проєкт В. І. Вернадського не обмежувався лише створенням такої структури, як Українська академія наук. Він був поширений і на створення таких важливих закладів для функціонування академічних установ, як Національна бібліотека України. Стверджується, що визначальною рисою проєкту В. І. Вернадського «Українська академія наук» була його системність. В основу проєкту покладено органічне поєднання низки концептуальних чинників її організації, одним з яких є потреба визнання Української академії міжнародною академічною спільнотою.

Ключові слова. В. І. Вернадський, М. С. Грушевський, Українська академія наук, концепція, дискусія, інноваційні чинники, національні аспекти.

***V. I. Onoprienko, **V. S. Savchuk**

**G. M. Dobrov Institute for Research of Scientific and Technical Potential and History of Science National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine*

***Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine*

VERNADSKY PROJECT «UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES»: to the 160th anniversary of the birth of academician V. I. Vernadskyi

Abstract. The organizational formation of Ukrainian academic science in 1918 is considered. The subject of the study is the project of V. I. Vernadskyi “Ukrainian Academy of Sciences”. The complexity of this project and its innovative components are shown. In particular, significant organizational expansion of natural science research. Attention was drawn to the prediction in the project of the need for organizational foundations of research in the field of applied sciences. The article takes into account the research experience of the mentioned issue in modern Ukrainian historiography. At the same time, attention was drawn to the contradictory views of V. I. Vernadsky regarding the national nature of the development of Ukrainian science. It is noted that V. I. Vernadskyi’s concept of the development of the Ukrainian Academy of Sciences was much broader and richer than the concept proposed by M. S. Hrushevskyi. Some details of V. I. Vernadskyi’s discussion with M. S. Hrushevskyi on this matter have been disclosed. It is shown that V. I. Vernadskyi’s project was not limited to the creation of such a structure as the Ukrainian Academy of Sciences. It was also extended to the creation of structures important for the functioning of academic institutions, such as the National Library of Ukraine. It is claimed that the defining feature of V. I. Vernadsky’s project “Ukrainian Academy of Sciences” was its systematicity. The project involved an organic combination of a number of conceptual factors of the organization of the Ukrainian Academy of Sciences, one of which is the need for the recognition of the Ukrainian Academy by the international academic community. The presented concept of V. I. Vernadskyi for the creation of the Ukrainian Academy of Sciences should, in the opinion of the authors, contribute to the awareness of the world scientific community of the historical paths of the development of science in Ukraine. The given concept testifies to the significant positive influence of the national movement on the development of the foundations of the functioning of the state and the use of its scientific potential. As an appendix to the article, the concept of the scientific community and the main principles of its functioning are given and briefly discussed. In particular, it is stated that science as a profession, in its activity, has cardinal differences from the determinants of behavior characteristic of administrative and corporate activities.

Key words. V. I. Vernadskyi, M. S. Hrushevskyi, Ukrainian Academy of Sciences, concept, discussion, innovative factors, national aspects.

Вступ. Життя і діяльність В. І. Вернадського розглянуто в значній кількості публікацій. Форми і тематика цих публікацій різноманітні, як і життя та діяльність видатного вченого. В. І. Вернадський опікувався різними проблемами, починаючи від суто природознавчих і закінчуючи суспільно-політичними. Важливим напрямом діяльності В. І. Вернадського в Україні є його лідерська участь у створенні Всеукраїнської

академії наук, організації системи вищої освіти в Україні, створенні Національної бібліотеки України в роки визвольних змагань українського народу. Ці питання та дії В. І. Вернадського, спрямовані на їх вирішення, розглянуто в низці монографічних видань і статей ряду дослідників []. Оцінки діяльності В. І. Вернадського в Україні за різними питаннями у дослідників не завжди збігаються. Зокрема, зазначене стосується і діяльності В. І. Вернадського у справі організації Української академії наук (УАН) та його оцінки науковців України. Тому існує певний простір для дослідження цього питання, що дозволяє повертатися до його розгляду.

Предмет дослідження: проєкт створення Української академії наук: візія В. І. Вернадського. **Метою дослідження** є висвітлення та аналіз концептуальних ідей В. І. Вернадського, закладених у проєкт «Українська академія наук».

Історіографія проблеми і джерела. В основу проведеного дослідження покладено публікації В. І. Вернадського з питань організації наукової діяльності, в тому числі з питань творення Української академії наук. Залучені також деякі документи та матеріали зі створення УАН [3; 9; 10; 14], щоденники В. І. Вернадського зазначеного періоду [4], спогади В. І. Вернадського [5] та його листування, зокрема з А. Ю. Кримським [13]. Під час аналізу були використані й дослідницькі здобутки таких істориків, як: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, К. М. Ситник, І. Гирич та інших [6–8; 11; 12; 15; 16], які у своїх публікаціях розглядали роль В. І. Вернадського та М. П. Василенка у створенні Української академії наук.

Основна частина. На початку ХХ ст. В. І. Вернадський брав активну участь у земському ліберальному русі, відстоював університетські реформи, наполягав на найширшій автономії університетів, деякий час виконував обов'язки проректора Московського університету. У 1906 та 1908 рр. Володимир Іванович був обраний членом Державної думи від академічної курії (Академія наук та університети), часто виступав у пресі як публіцист. У 1911 р. він був виведений зі складу Державної думи у зв'язку з тим, що на знак протесту проти реакційної політики царського уряду вчений залишив Московський університет. У наступні роки Вернадський очолював Геологічний та мінералогічний музей Петербурзької академії наук, був засновником та головою Комісії з вивчення природних продуктивних сил Росії. Після Лютневої революції 1917 р. його обрали головою Сільськогосподарського вченого комітету Міністерства землеробства, а у серпні 1917 р. затвердили на посаді товариша міністра народної освіти Тимчасового уряду (міністром став його друг – неодмінний секретар Російської академії наук С. Ф. Ольденбург). На цій посаді Володимир Іванович організував розробку основ реформи вищих навчальних закладів, за його ініціативою розпочалося обговорення питання створення академії наук в Україні та Грузії.

Початок ХХ ст. у Росії характеризувався винятковим інтересом вчених до питань раціональної системи організації науки. Удосконалення організації науки розглядалося як важливий чинник підвищення ефективності наукової діяльності. Ідея раціональної організації науки, яка обговорювалася у пресі видатними вченими, стала розглядатися як одне з найважливіших національних завдань щодо вдосконалення соціально-економічного та суспільно-політичного становища країни. У багатьох проєктах реформування системи організації науки в період між 1905 та 1917 рр. вченими обговорювалася проблема створення спеціальної мережі наукових установ різного профілю. Потреба у формуванні такої мережі була продиктована доцільністю посилення координації наукової діяльності в країні за одночасного забезпечення демократизації наукового пошуку зі створенням нових територіальних наукових центрів. Свій розвиток ця ідея отримала в записці Вернадського «Про державну мережу дослідницьких інститутів», яку він оголосив на засіданні Комісії з вивчення природних продуктивних сил Росії у грудні 1916 р. У ній підкреслювалися зростаюча необхідність та взаємовплив державної системи і наукової діяльності та пропонувався проєкт багатоступінчастої системи державних наукових установ. Головна думка записки полягала в тому, що держава має фінансувати роботу вчених та ставити перед дослідниками завдання щодо забезпечення назрілих потреб суспільства, а вченим потрібно визначити конкретну тематику досліджень, координувати та здійснювати їх.

Проблемам організації науки, в тому числі й академічної, В. І. Вернадський присвятив низку й інших праць, зокрема таких як «Международная ассоциация академий наук» (1913) [1] та «Задачи науки в связи с государственной политикой в России» (1917) [2]. У першій статті він розглянув історичні початки Міжнародної Асоціації академій наук та навів свої думки про її завдання. У другій статті В. І. Вернадський знову повертається до розгляду ролі держави у справі фінансування та організації систематичних досліджень природних продуктивних сил, для здійснення яких вважає необхідним кроком з боку держави створення мережі науково-дослідних інститутів. Особливо актуальною проблемою імперії було територіальне розміщення установ науки. По суті, центрами вищої освіти та науки були Петербург, Москва та ще декілька університетських міст. Багато великих регіонів у країні, особливо національні околиці, взагалі не мало ніяких наукових центрів.

Одна з особливостей розвитку науки в Україні у XIX – на початку XX ст. полягала в тому, що різні форми організації науки мали чітко виражений імперський характер. Так, університети були форпостами російської науки. Тому національно-визвольний рух українського народу надавав великого значення створенню національних наукових центрів, у яких мала формуватися професійна спільнота вчених з різних дисциплін, насамперед у галузі українознавства. Це завдання реалізувалося у створенні наприкінці XIX – на початку XX ст. двох наукових товариств академічного типу – Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1892) та Українського наукового товариства у Києві (1906). Значення цих наукових товариств для процесу інституціоналізації української науки винятково велике. Вони сприяли формуванню національної наукової спільноти вчених-професіоналів. У них почали формуватися перші наукові центри з різних напрямів, досягнуто значних наукових результатів, особливо в наукових дисциплінах, безпосередньо пов'язаних з українською культурою, – історії, філології, етнографії. Наукове товариство імені Шевченка та Українське наукове товариство функціонували на засадах вільної наукової асоціації та протиставляли себе офіційній державній науці, підпорядкованій русифікаторській політиці самодержавства. Вернадський надавав їм великого значення. Сам він був дійсним членом і львівського, і київського товариств.

Перебуваючи на посаді товариша міністра народної освіти Тимчасового уряду, Володимир Іванович організував розробку основ реформи вищих навчальних закладів, за його ініціативою розпочалося обговорення питання щодо створення академій наук в Україні та Грузії.

Вернадський, як ніхто в Росії, зробив багато для осмислення проблем організації науки. Він уперше вказав на величезну роль інформаційних процесів у розвитку науки XX ст. Його увагу привертала також питання співвідношення індивідуальної та колективної наукової творчості, але особливо цікавили питання організації державної мережі наукових закладів. Вернадський мав великий практичний досвід організації науки в Росії. Водночас для його діяльності характерна висока громадська активність. Він був представником Петербурзької академії наук у Міжнародному союзі академій – найбільшій міжнародній науковій організації. Загальними зборами Міжнародного союзу академій у Петербурзі навесні 1913 р. його обрано до складу керівної комісії союзу.

Революція 1917 р. в Росії сприяла національно-визвольному руху в Україні, який яскраво виявився в науці та освіті. З перших днів революції розгорнувся процес створення нових наукових товариств та територіальних відділень Українського наукового товариства. З утвердженням державності в Україні з'явилися і відомчі дослідні установи. Серед них першими у 1918 р. засновано Сільськогосподарський вчений комітет та Геологічний комітет. Українське наукове товариство (УНТ) було носієм ідей створення Української академії наук. На засіданні ради УНТ 8 липня 1917 р. обрано комісію зі створення УАН, до якої увійшли О. М. Лобода, Г. Г. Павлуцький, В. І. Лучицький, О. С. Грушевський та М. С. Грушевський, О. В. Корчак-Чепурківський, І. М. Ганицький. Однак за Центральної Ради реальних кроків з організації УАН не було.

Сприятливий момент для розвитку підготовчої роботи з організації Української академії наук виник за умов гетьманського правління. Навесні 1918 р. Вернадського

з ініціативи його товариша з кадетської партії, міністра освіти гетьманського уряду М. П. Василенка, запрошено до Києва для сприяння організації широкої культурної роботи, включаючи активізацію діяльності наукової спільноти з перспективою організації Української академії наук. Цю пропозицію він сприйняв із наснагою. Він обдумав своє становище та свій статус діяльності в Україні. Вернадський вважав, що він має виступати як особливий експерт з організації науки. І це виявилось дуже значущим у складній політичній ситуації того часу.

Великий досвід суспільно-політичної та науково-організаційної роботи Вернадського став у пригоді в період заснування Української академії наук. Він очолив у Києві три основні організаційні комісії: з розробки законопроекту про заснування Української академії наук, вищих навчальних закладів та наукових установ, створення Національної бібліотеки. Діяльність усіх трьох комісій мала значні результати.

Комісія з розробки законопроекту про заснування Української академії наук була сформована під головуванням Вернадського на початку червня 1918 р. В. І. Вернадському та М. П. Василенкові вдалося залучити до комісії чимало відомих учених. До неї увійшли професори Київського політехнічного інституту М. Ф. Кашенко та С. П. Тимошенко, київських університетів (Університету св. Володимира та Українського народного університету) Б. А. Кістяківський, П. А. Тутковський, О. В. Сперанський, І. І. Косоногов, Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко, М. І. Туган-Барановський, професор Харківського університету Д. І. Багалій, історик-архівіст В. Л. Модзалівський.

На відкритті роботи комісії В. І. Вернадський проголосив змістовну промову, в якій, зокрема, зазначив: «Академія наук, яка витворюється у ХХ віку, не може будуватися по статутам і типам давніх академій, котрі у своїй віковій історії перебули численні зміни та перетворення. Отже, засновуючи нову Академію, доводиться звертати увагу не на статuti, а на дійові тенденції, та викликану їми працю Академії наук... Очеvidячки, найбільшу увагу мають ті боки діяльності Академії наук, які за останній час перебувають свій зріст і вказують тим шляхом майбутні напрямки їхнього життя» [14, с. 194].

Вернадський пропагував і послідовно втілював у життя свою основну ідею: лише розвиток Академії на державних засадах та формування комплексу наукових установ з охопленням фундаментальних галузей знання дозволить сформувати інструментальну базу науки та національні кадри, зокрема в галузі експериментальних (природничих та технічних) наук, уже через незначний відрізок часу. Молода держава, на його думку, має одразу будувати майбутнє в нових умовах та з новою перспективою. Тому створення УАН як розгалуженого наукового центру має спиратися на державну основу та державне фінансування, яке може забезпечити міцну організацію наукового дослідження продуктивних сил країни та її природних багатств, економіко-статистичного вивчення населення, знайти засоби для зміцнення та розвитку продуктивності праці, забезпечити економічний базис у розвиток самодостатньої держави. Академія як національна освіта, на думку Вернадського, мала сприяти зростанню національної самосвідомості та культури, вивченню минулого та сучасного України в усіх проявах її духовного, державного та соціально-економічного життя.

Вернадський наголошував і на гуманістичному контексті академічної науки, покликаний підтримувати зв'язок Академії з місцевими реаліями, розвивати науково-практичні дослідження Академії на користь повсякденного життя населення, спрямовані на розвиток матеріального та духовного життя людей. Системність концепції визначила й органічний зв'язок з нею іншої новаторської ідеї Вернадського: поряд із фундаментальними напрямками природничих наук – фізикою, хімією, біологією, математикою – він пропонував і нові перспективні напрями. Так, з'явилася спеціалізація, наприклад, акліматизація рослин та ін.

Системність проекту В. І. Вернадського «Українська академія наук» базувалася, таким чином, на органічному поєднанні низки концептуальних чинників її організації, одним з яких є потреба визнання Української академії міжнародною академічною спільнотою, бо цим «досягається всесвітнє визнання української культури в одній із найважливіших паростей людської діяльності» [14 с. 195]. Досягнення такого стану

академії повинно, на думку В. І. Вернадського, спиратися на відповідний контекст її діяльності, зазначений вище: державність академії та її національну вагу. Остання, на його переконання «лежить у тому, що новітня Академія повинна допомагати зростові української національної самосвідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю в усіх її “безконечних виявах» [Там само, с. 195]. Новітньою виявилася і пропозиція В. І. Вернадського створити крім відділів Академії, що відповідають класичним напрямам академічних наукових досліджень (історико-філологічний, фізико-математичний та економічно-юридичний), і відділ прикладного природознавства. Він передбачив і його важливість, і необхідність для економічного розвитку України, її народного господарства.

У працях відомих українських істориків відповідно до концептуальних ідей Вернадського досить детально розкриті процеси формування різноманітних структурних елементів народжуваної академії [6–8; 11; 12; 15; 16]. Тому вкажемо тільки на те, що проєкт В. І. Вернадського не мав спочатку одностайної підтримки в усіх українських науковців. Зокрема, рішення Міністерства освіти вважати організацію Академії наук справою державною та призначити Вернадського керувати підготовкою академічного статуту викликало невдоволення та протидію з боку ради Українського наукового товариства. На засіданні ради Товариства 9 червня 1918 р. запропоновано, щоб половину членів цієї комісії становили представники УНТ. Пізніше вирішено обрати до комісії зі створення Академії наук по одному представнику від кожної секції УНТ. На загальних зборах Товариства 23 червня 1918 р. знову обговорювалося питання про заснування Академії наук та обрання 12 членів Товариства на розробку її статуту. Делегація УНТ побувала в Міністерстві освіти, де міністр М. П. Василенко твердо заявив, що створення Академії наук – справа державна і ним займатиметься Міністерство освіти.

В. І. Вернадський мав з цього приводу зустріч з М. С. Грушевським, перебіг якої він описував так: «Я прийшов до нього у призначений день і мав з ним довгу розмову. Ми стояли на протилежних поглядах. М. С. виходив зі структури західноєвропейських академій та з чудово поставленого ним Товариства імені Шевченка у Львові (тепер – філія Української академії), в якій, у зв'язку з його університетською семінарією, чудово було поставлено українознавство. Але, що я вважав не менш важливим, Товариство імені Шевченка зовсім не було пристосоване до роботи в галузі інших дисциплін – математики, природознавства та прикладних наук» [5, с. 556].

Подання Українського наукового товариства в Києві про структуру та функції Академії наук були біднішими за концепцію академічної установи, запропоновану Вернадським та підтриману комісією та міністерством народної освіти. Вернадський справедливо вважав, що, окрім тих напрямів досліджень, які ефективно розвивало УНТ, насамперед це дослідження національної культури, в Академії наук мають бути гідно представлені фундаментальні та прикладні науки як основа для розвитку продуктивних сил України, а також соціально-економічні дисципліни, удосконалення політико-правової основи держави та раціоналізації ведення народного господарства. Комісія розробила принципи організації Академії наук, які, безперечно, перевершували наміри УНТ щодо розвитку цих напрямів науки. Оригінальні ідеї були запропоновані комісією з формування в Академії наук прикладних та технічних галузей науки. Наголошувалося на актуальності створення спеціальних установ цього профілю, чого не було в більшості академій. З технічних установ прикладного профілю в УАН організовано лише Інститут технічної механіки. Але програму розгортання в Україні науково-дослідних установ прикладного профілю в майбутньому реалізовано під час створення мережі науково-дослідних кафедр, а пізніше відомчих інститутів.

Комісія з організації УАН вважала, що статут Академії наук повинен включати принцип, що дозволяє протягом певного часу створювати нові установи, включати до свого складу позаакадемічні науково-дослідні структури, тобто бути гнучким, відгукуватися на завдання часу. Окрім інститутів та кафедр, що об'єднують штатних співробітників Академії наук, обумовлено заснування комісій для залучення до співп-

раці з Академією наук спеціалістів різного профілю. Такі комісії мали створюватися оперативно та виконувати функції своєрідних центрів, навколо яких зосереджувалися б наукові й технічні сили певного напрямку.

Подаючи від імені Міністерства народної освіти проект створення УАН та її статут на розгляд Ради Міністрів, М. П. Василенко «Пояснювальну записку» до законопроекту про створення УАН завершив словами, що міністерство «... подає цей проект на розгляд Ради Міністрів у повній свідомості того величезного значіння, яке новітня наукова установа в стародавньому Києві матиме як для України, так і для всього людства. Справа, для якої початок кладеться оцим законопроектом. – не справа скороминущого дня, але з нею зв'язується майбутня доля довгих поколінь» [9, с. 25–26].

27 листопада відбулися перше Спільне зібрання Української академії наук в приміщенні Українського наукового товариства по вул. Велика Підвальна, 36 (нині Ярославів Вал). Цю дату визнано за дату створення Української академії наук. Указ про перший склад Української академії наук прийнято гетьманським урядом 14 листопада 1918 р. Вернадський був затверджений головою-президентом Академії. Того ж дня гетьман Скоропадський затвердив дійсними членами УАН 12 визначних вчених з Києва, Харкова, Петрограда, Москви, Чернівців, Катеринослава.

Плідною виявилася пропозиція Вернадського про оперативне формування в УАН найактуальніших комісій. Першою ж комісією, затвердженою в УАН, стала комісія з розвитку чинних сил України, яка мала велике практичне значення. На початку квітня 1919 р. були організовані перші секції цієї комісії: тепла, будівельних матеріалів, підземних багатств та гідрології. Дещо пізніше були створені секції: хіміко-технологічна, прикладна фізика, сільське господарство. Комісія об'єднувала багатьох українських фахівців – натуралістів та інженерів. Найчисленнішими були секції геологічного профілю. Питання техніки розроблялися в секціях гідротехнічних, будівельних матеріалів тощо. Серед інших гідротехнічних проблем комісія вивчала питання щодо енергетичного використання вод Дніпра в районі його порогів. Уже в перші роки роботи комісії отримано важливі результати з гірничо-геологічних досліджень, з питань меліорації та гідротехніки, хімічної переробки кам'яного вугілля, будівельних матеріалів.

На початку серпня 1919 р. УАН виступила з ініціативою створення спеціального комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва та культури. На Загальних зборах Академії 30 серпня 1919 р. ухвалено рішення про організацію комітету з охорони пам'яток старовини.

Вернадський зробив великий внесок у створення Національної бібліотеки України. Ця ідея обговорювалася з М. П. Василенком ще в Петрограді, що всебічно сприяло б не тільки розвитку науки, а й процесу розвитку та зміцнення держави. Але фонд бібліотеки в умовах розрухи після світової та в самому розпалі громадянської війни мав великі проблеми та перешкоди. Міжнародний досвід Вернадського став у пригоді для конструктивних ідей на шляху заснування принципово нового науково-культурного інституту. Розуміючи важливість розвитку політичних функцій держави та ролі бібліотеки в реалізації таких функцій, він поставив питання про організацію спеціального бібліотечного підрозділу, який сприяв би діяльності майбутнього парламенту та збирав юридичну й політичну літературу. Національна бібліотека планувалася не лише як бібліотека. Вернадський та його однодумці бачили в ній науковий заклад, який вивчатиме сучасну та давню книгу, науковий центр бібліографознавства, бібліотекознавства та бібліографічної роботи в Україні. Передбачалося започаткування при ній наукових товариств, організація видавничої діяльності, скликання з'їздів з бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліографії тощо. Завдяки Вернадському створення бібліотеки спиралося на досвід європейських країн. Національна бібліотека була першою установою, започаткованою ще до Спільних зборів УАН. Гетьманський уряд затвердив розроблений М. П. Василенком, В. А. Кордтом та В. І. Вернадським «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави», підписаний Павлом Скоропадським та затверджений Радою Міністрів 2 серпня 1918 р.

Іншим напрямом науково-організаційної роботи Вернадського стала участь у реформуванні системи вищої школи та діяльності Комісії з вищої школи та наукових установ при міністерстві освіти. Історія створення та діяльності комісії пов'язана з планами розбудови системи вищої освіти в Україні та обговоренням чинних засад розвитку української національної вищої школи. Комісію під управлінням В. І. Вернадського створено після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, коли міністром освіти призначено М. П. Василенка. Він запропонував В. І. Вернадському очолити цю комісію. Комісія Вернадського продовжила роботу попередньої комісії, створеної у квітні 1918 р. під головуванням товариша міністра народної освіти П. І. Холодного під час підготовки об'єднання Університету св. Володимира та Українського народного університету. Перед комісією Вернадського поставлено ширше завдання – вона мала розробити проєкт українізації вищої школи та основні законодавчі документи для цього. Питання організації української національної школи М. П. Василенко та В. І. Вернадський обговорили ще 1917 р. у Петрограді, коли вони, будучи товаришами міністра народної освіти, разом працювали над питаннями реформування вищої освіти та створення Академії наук. Вернадський, який очолював російську Комісію у справах наукових установ та наукових підприємств, підготував спеціальну записку «Про заснування університетів нового типу та надання університетам широких прав самоврядування».

Влітку 1919 р. денікінська армія наближалася до Києва, що становило серйозну загрозу для подальшого існування Української академії наук. Вернадський, як ніхто інший, добре це розумів. Адже багато хто з оточення вченого були принципово проти створення Української академії наук. Син Володимира Івановича Георгій, відомий російський історик, який згодом емігрував до США, писав батькові в серпні 1919 р. з Криму про те, якою, на його думку, має бути Академія наук у Києві: «У тому вигляді, як вона була досі, вона продовжувати існувати не може, це очевидно. Як приватне підприємство може існувати – але, звичайно, коштів не стане... Але мені здається, можуть бути шанси, що вона зможе існувати як південноросійська Академія, звісно, із діловодством російською мовою».

Прагнення врятувати Академію наук від повного знищення змусило Вернадського двічі – на початку вересня й у листопаді 1919 р. – їздити до Ростова, де розміщувалася так звана Особлива нарада при Головнокомандувачі збройних сил на півдні Росії А. І. Денікіні – уряд Денікіна. Ці поїздки зміцнили думку Володимира Івановича щодо приреченості влади Добровольчої армії в Україні. У Ростові Вернадський нібито домогся ухвалення «закону» на захист Академії, але насправді з'ясувалося, що це рішення навіть не було ніде зареєстроване.

Володимир Іванович насилу виїхав із Ростова до Києва, але доїхати не зміг: у дорозі він захворів на тиф, і родичі вивезли його до Криму, де після одужання він працював у Таврійському університеті. Він неодноразово намагався встановити зв'язки з Українською академією наук, але сполучення між Кримом та Києвом було перервано. Після завершення громадянської війни, коли стало можливим повернення, постало питання: куди їхати – до Києва чи Петрограда. Вернадський з міркувань наукової роботи обрав Петроград, і в лютому 1921 р. виїхав із Криму до міста на Неві.

Значною мірою завдяки енергії Вернадського та його сподвижників дуже складний перший рік існування Української академії наук виявився виключно плідним та важливим для її становлення. Академія довела свою життєздатність, утвердила своє місце в Україні. До кінця 1919 р. після додаткових виборів у ній налічувалося 23 дійсних члени. Проблеми воєнного часу не дозволили переїхати до Києва деяким новообраним академікам, у Загальних зборах брали участь лише 14 осіб, на плечі яких і лягла основна робота з організації установ Академії наук. У 1919 р. відбулася 41-ша сесія Загальних зборів. Особливо важким для УАН став період окупації Києва денікінськими військами (вересень – грудень 1919 р.): перервалася державна допомога Академії, припинилася діяльність Спільних зборів, наукові установи мали звільняти приміщення, кількість працівників зменшилася вдвічі. Оскільки під час денікінської

окупації засідань не було, не можна не відзначити величезну роботу перших членів Академії наук. До того ж регулярно проходили засідання відділів, двічі на тиждень засідало Правління Академії наук, на яке були покладені поточні організаційно-господарські функції.

У 1919–1920 рр. за умов перманентної зміни влади Академії наук потрібно було багато зусиль витратити на захист своєї автономії. Спроби політизувати діяльність УАН надходили від різних влад у Києві, але академікам вдалося зберегти незалежність установи.

Отже, проєкт В. І. Вернадського, здійснений за значною допомогою та участю М. П. Василенка, за результатами творчої роботи з розробки науково-організаційних засад її діяльності членами Комісії з організації УАН досяг успіху. Але треба зазначити, що в сучасній українській історичній думці немає повної одностайності стосовно поглядів В. І. Вернадського на процес створення Української академії наук. Зазначимо з цього приводу публікацію І. Гирича [8], в якій він торкається концепції Української академії наук В. І. Вернадського. Вказуючи на те, що «Академія наук у концепції В. Вернадського продовжує жити й тепер», автор ставить питання: «Чи так це добре, як вважає більшість сучасних дослідників?» [8]. Аналізуючи діяльність В. І. Вернадського у справі організації УАН та його ставлення до українських науковців, І. Гирич висловлює думку, що «самовизнання В. Вернадського» дають всі підстави вважати, що «від російського берега він відплив, а до українського не пристав» [Там само]. В ньому боролися «російська державна свідомість» та «українські гени», що вносило, за висловом І. Гирича, «у струнку світоглядну позицію (В. І. Вернадського. – *Авт.*) неподоланне протиріччя» [Там само?]. Детальніше це питання розкрито в зазначеній статті І. Гирича, одним з висновків якої є те, що погляди В. І. Вернадського все-таки еволюціонували в бік українських інтересів. Сам В. І. Вернадський в листах А. Кримському писав: «Для мене і Україна, і Київ, і Українська академія дорогі і близькі... і хочеться бачити ближче і конкретніше і Академію, і Бібліотеку. Я так радію їхньому зростанню і так вірю у їхнє велике призначення...» [13].

Академія наук України залишила помітний слід у світовій науці ХХ століття. Два її члени у драматичний час Другої світової війни отримали звання Героя Соціалістичної праці: академік Є. О. Патон – за впровадження передових методів у зварювання танкових корпусів та президент АН України в ті роки О. О. Богомолець – за створення медичних засобів повернення тяжкопоранених при травмах та пораненнях на полі бою.

У 1960–70-ті рр. президент АН УРСР академік Б. Є. Патон багато зробив для її перетворення на всесоюзний та світовий центр високих технологій.

Але всі десятиліття радянської історії над УАН панувала тотальна підозра в націоналізмі в різних формах – від грубо репресивних до ухильно несхвальних. Вони пережили її творця та отруювали атмосферу наукового пошуку.

Висновки. Концепція Української академії наук, запропонована В. І. Вернадським, у багатьох своїх рисах мала комплексний і новітній характер. В цій концепції, зокрема, передбачався і значний розвиток прикладних наук, що надалі знайшло своє втілення в діяльності УАН як в організаційному, так і в науковому контекстах. Українська академія наук втілена в реальність за значної допомоги М. П. Василенка та завдяки плідній науково-організаційній і проєктній діяльності членів комісії з організації УАН. Створена в часи Української революції, вона є прикладом позитивного впливу національного руху на становлення української держави. Визначальною рисою проєкту В. І. Вернадського «Українська академія наук» була його системність, що полягала в органічному поєднанні низки концептуальних чинників її організації. Одним з таких важливих чинників була потреба визнання Української академії міжнародною академічною спільнотою,

Незважаючи на певну суперечливість поглядів В. І. Вернадського у національних аспектах діяльності академії, роль вченого в заснуванні Української академії наук, у впровадженні передової моделі її функціонування, у налагодженні високого ритму її діяльності є непересічною. Сам він вважав УАН головною своєю справою в науці.

Проект В. І. Вернадського «Українська академія наук» був і залишається неперевершеним зразком втілення об'єднувальних тенденцій у дисциплінарному товаристві наукової спільноти.

Поняття наукової спільноти – системоутворювальне поняття соціології науки, що акумулює та виражає нормативно-ціннісний характер наукової діяльності. Соціологія науки та поняття наукового товариства виникли та набули поширення в другій половині ХХ ст., але, як показує аналіз, дії Вернадського при заснуванні Української академії наук та в наступні роки так чи інакше були пов'язані зі змістом цього поняття. Наукове співтовариство визначається як соціокультурна група вчених, що працюють в одній науковій галузі або досліджують одну проблему та об'єднані системою комунікацій. Поняття наукового співтовариства використовується для характеристики соціального контролю та можливості застосовувати відповідні санкції для забезпечення виконання цих норм. Важлива також ідея різних рівнів наукового співтовариства: професійне співтовариство вчених загалом, дисциплінарне співтовариство фізиків, біологів тощо, фахівці тієї чи іншої дослідної галузі. Є сенс говорити також про національну та світову наукову спільноту, хоча тут завжди є і метафоричний відтінок. Окремі наукові спільноти можуть об'єднуватися й відокремлюватися одна від одної залежно від способу, характеру виконання функцій та знання, відмінності норм і цінностей. Виняткова роль наукової спільноти у професіоналізації молодих вчених, у засвоєнні ними норм, правил та шаблонів поведінки у співтоваристві, формування у них мотиваційної системи, ціннісної орієнтації дослідницької діяльності.

Дослідження внутрішніх механізмів функціонування науки дозволяє чітко виділяти кардинальні відмінності науки як професії від детермінант поведінки, характерних в адміністративній та корпоративній діяльності. На цій основі можна боротися за забезпечення автономності професії вченого, за можливість контролю професійної поведінки. Розвиток внутрішніх механізмів науки здатний змінити ситуацію зі станом експертної діяльності. Нині реальність являє собою низький рівень експертизи економічних програм, інноваційних і наукових проєктів, дисертацій тощо. Значною мірою це зумовлено зниженням рівня професійної культури вчених та їх відповідальності. Це ще раз підкреслює значення професійних цінностей та норм науки, їхній пріоритет порівняно з будь-якими організаційними формами, які далеко не завжди є функціональними. Спілкування в науці – це процес обміну інформацією, ідеями, поглядами, які можуть бути цілеспрямованими чи спонтанними, прямими чи опосередкованими засобами відносин між членами наукової спільноти. Наукове спілкування – це спілкування всередині професії, спеціалізації у процесі та з приводу створення нового знання. Під час такого спілкування нові знання уточнюються, розвиваються та формуються. Комунікація між вченими є необхідною умовою інституалізації наукової дисципліни, це найважливіший механізм самоорганізації науки, він формується спонтанно, незалежно від цілей, намірів та мотивів дослідників.

Інститути наукової спільноти не можуть бути замінені ніякими керівними органами в самій науці та поза нею при визначенні, наприклад, конфігурації переднього краю науки та місця різних дисциплін на ньому. Зміни на передньому краї досліджень відбуваються настільки швидко, несподівано й нерівномірно, що виконання цього завдання навіть за постійного розвитку інформаційних засобів містить приховані величезні труднощі. Найважливішою функцією спільноти вчених є дієвість постійного моніторингу професійної кваліфікації вчених. Зазвичай це робиться через систему публікацій спільноти, де кожен внесок вченого піддається постійній зацікавленій та прискіпливій експертизі колег (рецензентів, читачів, критиків) та її результати відбиваються на професійному статусі вченого. Відомо, що професійна кваліфікація, яка не підтверджується результатами досліджень, швидко знижується. Вчений, який не має результатів протягом двох років, втрачений для науки. Те саме відбувається при переході вченого від активної дослідної діяльності до інших сфер – адміністративної, політичної, комерційної тощо.

REFERENCES

1. *Vernadskij, V. I.* (1913). Mezhdunarodnaja asociacija akademij nauk [International Association of Academies of Sciences] / Vernadskij. T. 2. O nauke. Nauchnaja dejatel'nost'. Nauchnoe obrazovanie (2002). SPb: Izd-vo RHGI (in Russian).
2. *Vernadskij, V. I.* (1917). Zadachi nauki v svjazi s gosudarstvennoj politikoj v Rossii [Objectives of science in connection with public policy in Russia] / Vernadskij. T. 2. O nauke. Nauchnaja dejatel'nost'. Nauchnoe obrazovanie (2002). SPb: Izd-vo RHGI, 56–70 (in Russian).
3. *Vernadskij, V. I.* Ob"jasnitel'naja zapiska k zakonoproektu ob uchrezhdenii Ukrainskoj Akademii nauk v Kieve [Explanatory note to the bill on the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv] / Vernadskij. T. 2. O nauke. Nauchnaja dejatel'nost'. Nauchnoe obrazovanie (2002). SPb: Izd-vo RHGI, 321–343 (in Russian).
4. *Vernadskij, V. I.* (1994.) Dnevniky: 1917–1921: oktjabr' 1917 – janvar' 1921 [Diaries: 1917–1921: October 1917 – January 1921]. Kii'v: Nauk. dumka, 272 s. (in Russian).
5. *Vernadskij, V. I.* Pershyi rik Ukrainskoj akademii nauk. 1918–1919 [The first year of the Ukrainian Academy of Sciences] / Volodymyr Ivanovyh Vernadskij i Ukraina. T. 1, kn. 1: Volodymyr Ivanovyh Vernadskij. Naukovo-orhanizatsiina diialnist (1918–1921) [Volodymyr Ivanovich Vernadskij and Ukraine. T. 1, book 1: Volodymyr Ivanovich Vernadskij. Scientific and organizational activity (1918–1921)] (2011). Red. kol.: A. H. Zahorodnij, O. S. Onyshchenko (holova), V. A. Smolij [ta in.]; uklad.: O. S. Onyshchenko, L. A. Dubrovina, S. M. Kirzhaiev [ta in.]. Kyiv, 543–567. (Vybrani nauk. pr. akad. V. I. Vernadskoho) (in Ukrainian).
6. *Voronenko, V. V., Kisterska, L. D., Matvieieva, L. V., Usenko, I. B.* (1991). Mykola Prokopovyh Vasylenko [Mykola Prokopovich Vasylenko]. Kyiv, 147–151 (in Ukrainian).
7. *Hamaliia, V. M., Duplenko, Yu. K., Onopriienko, V. I., Ruda, S. P., Savchuk, V. S.* (2018). Prezydenty Akademii nauk Ukrainy za 100 rokiv yii isnuvannia [Presidents of the Academy of Sciences of Ukraine for 100 years of its existence]. K.: DP Inf.-analit. ahentstvo, 214 s. (in Ukrainian).
8. *Hyrch, I. B.* (1996). Mizh rosiiskym i ukraienskym berehamy. Volodymyr Vernadskij i natsionalne pytannia (u svitli shchodennyka 1917–1921 rokiv) [Between the Russian and Ukrainian coasts. Volodymyr Vernadskij and the national question (in the light of the diary of 1917–1921)]. *Mappa mundi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Yaroslava Dashkevycha, 735–756*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/gyrych.htm> (in Ukrainian).
9. Do Rady Ministriv Ukrainskoj Derzhavy od Ministra narodnoi osvity ta mystetstva: Poiasnuiucha zapyska do zakonoproektu pro zasnuvannia Ukrainskoj Akademii nauk u Kyivi / [M. P. Vasylenko]; [To the Council of Ministers of the Ukrainian State from the Minister of National Education and Arts. Explanatory note to the draft law on the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv] (1918). Ministerstvo narodnoi osvity ta mystetstv. Kyiv: Druk. Ukr. nauk. t-va, 26 s. (in Ukrainian).
10. Istoriiia Akademii nauk Ukrainy, 1918–1923: Dokumenty i materialy [History of the Academy of Sciences of Ukraine, 1918–1923: Documents and materials] (1993). Kyiv, 25–162 (in Ukrainian).
11. *Onyshchenko, O. S.* (2006). Rol M. P. Vasylenka u formuvanni kontseptsii ta zasnuvanni Natsionalnoi biblioteky Ukrainskoj Derzhavy [The role of M. P. Vasylenko in the formation of the concept and foundation of the National Library of the Ukrainian State]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 6, 17–25. (in Ukrainian).
12. *Onyshchenko, O. S., Dubrovina, L. A.* (2008). Istoriiia zasnuvannia Akademii: dolenosne znachennia akademichnoi modeli V. I. Vernadskoho [The history of the founding of the Academy: the fateful significance of the academic model of V. I. Vernadskij]. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 1918–2008: do 90-richchia vid dnia zasnuvannia*. Kyiv, 17–32 (in Ukrainian).
13. Pysma V. I. Vernadskoho A. E. Krymskomu (1910–1939) [Letters to V. I. Vernadsky A. E. Krymsky (1910–1939)] / Sytnyk K. M., Stoiko S. M., Apanovyh E. M. V. (1984). Y. Vernadskij: Zhyzn y deiatelnost na Ukrainy [V. I. Vernadsky. Life and work in Ukraine]. Kyiv, 200–206 (in Russian).
14. Promova V. I. Vernadskoho «V spravi zasnuvannia Ukrainskoj Akademii nauk u Kyievi» na pershomu zasidanni komisii dlia vyroblennia zakonoproektu pro zasnuvannia ukraienskoi Akademii nauk u Kyievi [V. I. Vernadskij's speech «On the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv» at the first meeting of the commission to draft a bill on the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv.] / Volodymyr Ivanovyh Vernadskij i Ukraina. T. 1, kn. 1: Volodymyr Ivanovyh Vernadskij. Naukovo-orhanizatsiina diialnist (1918–1921) (2011). Red. kol.: A. H. Zahorodnij, O. S. Onyshchenko (holova), V. A. Smolij [ta in.]; uklad.:

O. S. Onyshchenko, L. A. Dubrovina, S. M. Kirzhaiev [ta in.]. Kyiv, 194–197 (Vybrani nauk. pr. akad. V. I. Vernadskoho) (in Ukrainian).

15. *Sytnyk, K. M., Apanovych, E. M., Stoiko, S. M. (1988). V. I. Vernadskyi. Zhyzn y deiatelnost na Ukrainy [V. I. Vernadsky. Life and work in Ukraine]. Kyiv, 1988, 365 s, 2-he vyd., vypr. ta dop. (in Ukrainian).*

16. *Khramov, Yu., Ruda, S., Pavlenko, Yu., Kuchmarenko, (1993). Rannia istoriia Akademii nauk Ukrainy. 1918–1921 [Early history of the Academy of Sciences of Ukraine. 1918–1921]. Kyiv: Manuscript, 245 s. (in Ukrainian).*

Received 21.08.23

Received in revised form 21.09.2023

Accepted 05.10.2023.

DOI: 10.15421/272326

УДК 061.22(477)

Г. Л. Звонкова

*ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
ім. Г. М. Доброва НАН України», Київ, Україна*

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

E-mail: zvonkova@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4029-8721>

Анотація. У статті висвітлено та проаналізовано еволюцію основних форм організації науки з моменту створення Академії наук в Україні. Завдяки загальним та спеціально-історичним методам дослідження (хронологічному, порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному) наведена спроба відтворити хронологію виникнення основних структур організації науки в Академії Наук України. Проаналізовано зв'язок теоретичної та практичної роботи цих структур. Наведено інформацію про виникнення та діяльність мережі науково-дослідних кафедр, спеціалізованих науково-дослідних інститутів у різних галузях знань. Висвітлено передумови та практична діяльність наукових центрів Академії. Доведено, що вивчення історичного досвіду роботи певних організаційних структур є дуже актуальним питанням на сьогодні.

Ключові слова: Українська академія наук (УАН), науково-дослідна кафедра, науково-дослідний інститут, науковий центр, комісія, міжгалузевий науково-технічний комплекс, інженерний центр, наукова школа.

G. L. Zvonkova

*G. M. Dobrov Institute for Research of Scientific and Technical Potential and History of
Science National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

EVOLUTION OF ORGANIZATIONAL FORMS OF UKRAINIAN ACADEMIC SCIENCE

Abstract. The article highlights and analyzes the evolution of the main forms of organization of science since the creation of the Ukrainian Academy of Sciences. Thanks to general and special-historical research methods (chronological, comparative-historical, problem-chronological), an attempt is made to recreate the chronology of the emergence of the main structures of the organization of science in the Academy of Sciences of Ukraine. The relationship between the